

РОЗДІЛ III. Археологія. Музеєзнавство. Пам'яткознавство. 6, 2018

Volodymyr castle is singled out. There are analysed the results of archaeological expeditions in villages Horodyshe of Luts'k district Volyn region (M. M. Kuchynco), Dorogobuzh of Goshcha district (B. A. Pryshchepa), Lystvyn of Dubno district (R. M. Chaika), Peresopnitsa of the Rivne district of the Rivne region (S. V. Tersky). The role of UTOPIK regional organizations in Volyn and Rivne was emphasized. It is concluded that the main archaeological research in Volyn in 1980–1991 was carried out in connection with the preparation of the «Zvid pamyatok» (Collection of Historical and Cultural Memorials).

Key words: archaeological research, archaeological expedition, Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, «Zvid pamyatok» («Collection of Historical and Cultural Memorials»).

Стаття надійшла до редколегії
05.09.2018 р.

УДК 930.2:003.074:[091.14:271-266«16»]:025.171НБУВ

Станіслав Волощенко

Устав церковний Єрусалимський: кодикологічне дослідження рукописних списків XVII ст. із колекції Інституту рукопису НБУВ

Досліджено дванадцять кириличних списків Уставу церковного Єрусалимського XVII ст. із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Висвітлено загальні кодикологічні характеристики рукописних кодексів. Акцентовано на комплексних внутрішніх і зовнішніх параметрах книг. Детальне кодикологічне дослідження Уставів передбачає вивчення формул зшитків та аркушів, кількості аркушів, матеріалу письма, особливостей організації сторінки й тексту, письма, елементів оздоблення, дослідження оправ і стану збереженості рукописів.

Ключові слова: Устав церковний Єрусалимський, рукописні Устави, XVII ст., кодикологія, рукописні пам'ятки, кодекс, Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні методологічні здобутки кодикології та залучення комплексу джерелознавчих, палеографічних, філігранологічних, текстологічних, археографічних та ін. допоміжних історико-філологічних дисциплін сприяють комплексному вивченню збереженої рукописної спадщини як цілісного продукту історії й культури. Дослідження різнотипної книги богослужбового характеру нині відзначаються особливим інтересом дослідників. Наукові напрями цих книгознавчих студій ґрунтуються на вивченні палеографії кодексів, мистецтва їх оздоблення, текстологічного вивчення рукописів, історії створення та побутування пам'яток, історії їх міграції, а також особливостей оправ і стану збереження книг. Рукописні кодекси також вивчаються як унікальне джерело до історії повсякдення й ментальності їхніх творців та користувачів, історії ідей, освіченості й загалом культурних процесів минулого.

Збережений у вітчизняних бібліотечних і музейних інституціях комплекс книг богослужбового змісту слугує унікальним джерелом у вивченні літургійного життя Київської церкви. Детальне опрацювання цих книг сприяє кращому розумінню особливостей релігійної культури минулого. У цьому напрямі дослідження *Церковних уставів* сприяє усвідомленню репертуару наповнення церковної збірки книг монастирських, парафіяльних чи кафедральних храмів. Репертуар храмових книг визначався саме *Уставом*, котрий у літературі ще називають *Єрусалимським* чи *Типіконом* і завдання якого полягає в регламентації циклів богослужбового кола. Комплексне кодикологічне й текстологічне вивчення цього типу рукописів важливе в багатогранному контексті книгознавства як науки, адже актуалізує якісне усвідомлення історії та розвитку кириличної книги в Україні.

Наукове зацікавлення рукописними *Устами* XVII ст. зумовлене також відсутністю їх друкованого видання в сучасних кордонах України в цьому сторіччі. Перші такі екземпляри *Єрусалимських уставів* з'являються в Москві в 1610 р., після чого вдосконалюються, доповнюються й перевидаються в 1633, 1641, 1682, 1695 рр. і більше 15 разів – у XVIII ст. Виникає особливий запит у дослідженні саме рукописних списків, виготовлених на сучасних територіях України в XVII ст.: їх кодикологічних параметрів,

співвідношення з друкованими примірниками, спільних і відмінних рис, особливостей тексту залежно від регіону створення, а також рівня затребуваності та потреб у переписуванні цього типу книги аж до кінця першої третини XVII ст.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Джерелом для вивчення рукописних кодексів *Єрусалимського уставу* значною мірою слугують списки, збережені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). У цій установі сконцентровано найбільше рукописних примірників *Уставу церковного Єрусалимського* серед українських бібліотек і музеїв: XVI ст. репрезентоване одинадцятьма книгами, а XVII ст. – дванадцятьма. Колекція *Уставів* у зібранні ІР НБУВ характеризується різними регіонами виготовлення та побутування, що сприяє більш якісному дослідженню їх кодикології й усвідомленню багатогранності в наповненні, виготовленні та оформленні цього типу книг.

Досліджувані пам'ятки XVII ст. числяться в декількох фондах ІР НБУВ. Серед рукописних одиниць збереження фонду I «Літературні матеріали» (комплексний фонд) ми віднайшли шість кодексів [1, 2, 3, 4, 5, 6]. У фонді 312 «Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору» *Єрусалимські установи* представлені двома списками [7, 8]. По одному кодексу у фонді 301 «Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» [9], фонді 311 «Зібрання рукописних книг Десятинної церкви» [10], фонді 313 «Зібрання рукописних книг Почаївської лаври» [11] й у фонді 30 «Колекція рукописних книг ІР НБУВ» [12].

Списки *Уставу* XVI ст. фахово описані науковими співробітниками ІР НБУВ у 2010 р. [13]. Сучасних узагальнювальних праць із комплексного кодикологічного вивчення цих пам'яток XVII ст. досі не оприлюднено. Проте перші описи списків *Єрусалимського уставу* XVII ст., які сьогодні зберігаються в ІР НБУВ, з'являються в останній чверті XIX ст. Студентом другого курсу Київської духовної академії (далі – КДА) Василем Березіним у 1881 р. укладено каталог 47-ми рукописів Почаївської лаври, які в той час зберігалися в бібліотеці музею КДА. Серед описаних рукописів під № 26 – *Церковний устав*, переписаний у першій третині XVII ст. Укладач каталогу зазначив, окрім назви рукопису, про тип письма, формат кодексу, кількість аркушів, навів текст колофону та покрайнього запису, а також деякі заголовки книги [14, с. 46–47]. У каталозі 1896 р., укладеному Миколою Петровим, із 576-ма описами рукописів київських монастирів і Києво-Десятинної церкви, описано *Устав* із Десятинної церкви. Під № 576 уміщено лише назву книги «Уставъ или око церковное» і джерело його надходження до бібліотеки церкви [15, с. 254]. Більшою інформативністю з опису *Уставів* відзначається каталог рукописів бібліотеки Києво-Софійського монастиря, опублікований у 1904 р. тим самим автором. Ідеться про два списки XVII ст., які вміщені під №№ 94 і 95. Опис цих кодексів складається з назви книги, часу створення, формату книжкового блоку, кількості аркушів, зазначення джерела надходження, переліку основних заголовків і публікації уривків із маргінальних записів [16, с. 24]. У 1916 р. Олександр Лебедев видав каталог рукописів Церковно-археологічного музею КДА, у якому під № 195 описав *Єрусалимський устав* із с. Волиці, що на Київщині. Варто відзначити дещо вищий рівень наукового опису рукопису, порівняно з попередньо наведеними публікаціями, адже автор, окрім традиційних рубрик, дослідив філіграні паперу, на якому розміщено текст, описав оздоблення оправ, яка на сьогодні не збереглася, подав перелік заставок у книзі, опублікував провенієнції, звернув увагу в коментарях на текстологічні особливості рукопису [17, с. 76–77]. У каталозі рукописів Київського художньо-промислового й наукового музею імені імператора Миколи Олександровича (тепер – Національний художній музей України) авторства С. Щеглової 1916 р. під № 44 подано опис одного зі списків *Єрусалимського уставу*, який розглядаємо в цій статті. Авторка вказала назву книги, її розмір, об'єм, датування, тип письма, кількість заставок із відомостями про їх розміщення в кодексі; фрагменти з покрайніх записів та оправу, зазначено, що *Устав* розпочинається з передмови й переліку змісту [18, с. 15]. У 2017 р. ми опублікували опис *Уставу* з Білостоцького монастиря, що на Волині [19, с. 202–212]. Кодикологічні описи інших шести списків *Єрусалимського уставу* XVII ст. із фондів ІР НБУВ на сьогодні не оприлюднено, а наявні потребують уточнення із залученням сучасних підходів кодикологічного дослідження.

У цій публікації ми дослідимо внутрішні та зовнішні кодикологічні параметри дванадцяти екземплярів *Єрусалимських уставів* із колекції ІР НБУВ, які за хронологією своєї появи належать до XVII ст. З'ясуємо характер нумерації зшитків й аркушів, кількість аркушів, а також формати книжкових блоків. Проаналізуємо особливості організації сторінок і тексту, типів письма, елементів оздоблення блоку. Окрему увагу буде звернено до вивчення матеріалу, конструкції та художнього оформлення оправ, фізичного стану збереженості кодексів й історії їх поновлення (реставрації). Дослідження питань

датування цих *Уставів* за філігранологічним аналізом паперу, установлення їх переписувачів, а також вивчення локалізацій створення й побутування виконано в нашій статті в збірнику наукових праць «*Рукописна та книжкова спадщина України*» (вип. 22, у друці).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. *Устав церковний Єрусалимський* визначав склад, порядок і чин звершення церковних богослужінь добового, тижневого та місячного кіл. Він також регламентував служіння послідувань Великої Чотиридесятниці й П'ятидесятниці, а ще містив і правила стосовно ведення чернечого життя [20, с. 58]. За словами Олексія Пентковського, *Єрусалимський устав* регулював богослужіння та церковне життя загалом. Дослідник наголошує, що, починаючи із XV ст., запровадження *Єрусалимського уставу* ознаменувало появу нового комплексу богослужбових книг [21, с. 41]. Вони, як указує дослідник, іменувалися, як і в попередніх XI–XIV ст., однак у XV ст. відрізнялися структурою й наповненням. Комплект богослужбових книг за *Єрусалимським уставом* мав містити 12 позицій: сам *Церковний устав*, службові *Євангеліє-тетр* та *Апостол*, *Псалтир* із поділом на 20 кафизм і біблійськими піснями, а також *Часослов*, *Мінеї службові*, *Тріоді Пісню* та *Цвітну*, *Октоїх* Єрусалимського типу (у цих книгах гімнографічний матеріал мав бути у відповідних рубриках у порядку використання під час богослужіння із включенням до тексту паремій), *Служебник* Єрусалимського типу й *Требник*, *Ірмолой* і *Четві* для мінейного, тріодного та тижневого кіл [21, с. 42]. Початок цих змін закладено в кінці XIV ст. із літургічними реформами митрополита Кипріяна (1330–1406) у межах Київської церкви [22, с. 22]. *Єрусалимський устав* остаточно утверджується в XVI ст. на теренах сучасної України.

Хронологічні межі вивчення кирилических списків *Церковного уставу* за матеріалами ІР НБУВ охоплюють час від початку XVII ст. до першої третини цього ж століття. У процесі аналізу книг з'ясувалося, що чотири списки мають пряму вказівку на час створення. Ідеться про *Устав* 1603 р., переписаний у Троїце-Сергіївській лаврі [7, арк. 475 зв.], Кодекс 1612 р., завершений у Городці на Рівненщині [10, арк. 371]; рукопис, виготовлений 1627 р. пресвітером Іоакимом [11, арк. 197 зв.], і найпізніший список *Єрусалимського уставу* 1632 р., переписаний при храмі Різдва Богородиці с. Старий Остропіль Хмельницької обл. [5, с. 250 3-го рахунку].

Кодекси без зазначення дати виготовлення датували за даними філігранологічного дослідження паперу, а також за палеографічно-кодікологічними особливостями й провенієнціями. Початком XVII ст. датовано два рукописи: перший, закуплений у 1699 р. мельником Федором Чемересом у с. Волиці на Київщині [9, арк. 43 зв.–53], і другий, укладений у лютому 1605 р. до Олицького храму Пресвятої Трійці на Волині [1, арк. 20 зв.–22].

У першій чверті XVII ст. переписано п'ять Кодексів. Це книга з церкви Архістрати́га Михаїла с. Паволоч Житомирської обл. [8, арк. 123 зв.–124]; *Устав*, придбаний Авдотією Шимонихою для Чорнокозинського храму із тією ж посвятою Михаїлу, але на Хмельниччині [12, арк. 33 зв.–40 зв.]. У цій частині сторіччя виготовлено й рукопис із Волині, який дійшов до нас у фрагментарному вигляді на 5 арк. [2], а також *Устав* із храму Архістрати́га Михаїла Монастирища Черкаської обл. [3, арк. 8–12]. «Замикає» першу чверть XVII ст. Кодекс із Білостоцького монастиря [4, арк. 258]. Першою третиною XVII ст. представлено *Єрусалимський устав* із бібліотеки Києво-Печерського монастиря [6].

Рукописні списки досліджуваних *Уставів церковних Єрусалимських* – це чималі за обсягом аркушів Кодекси. Залежно від особливостей побутування кожного, збереглися у повному або з незначними втратами аркушів чи навіть у фрагментарному вигляді. Найбільшим за об'ємом збережених аркушів є *Устав*, переписаний Данилом Гавриловичем [7, арк. 476] у 1603 р. у Троїце-Сергіївському монастирі. Він складається з 486 арк. [7], наступною за величиною є книга, переписана Матфієм Смідинським на 371 арк. [10], *Олицький устав* містить 321 арк. [1], а Білостоцький – 306 арк. [4], *Остропільський устав* 1632 р., переписаний Яковом Даниловичем із Городка [5, с. 250 3-го рахунку], складається з 300 арк. [5], *Монастирищенський* – із 297 арк. [3], *Устав* із с. Паволоч має 259 арк. [8], кодекс із с. Волиці містить 233 арк. [9], а «Книга Глаголема уставъ или Розумъ» [6, арк. 1–2] першої третини XVII ст. збереглася на 226 арк. [6], Чорнокожинський рукопис має 219 арк. [12] і кодекс 1627 р. – 197 арк. [11]. Один кодекс потрапив до фондів ІР НБУВ (на 5 арк.) [2]. Його дослідження може стати предметом вивчення кирилическої фрагментології. За допомогою методу визначення середнього арифметичного, додавши наявні числа кількості збережених аркушів у вказаних Кодексах і поділивши на кількість збережених копій, можна припустити, що «ідеальний» список *Уставу* міг складатись із понад 290 арк. (фрагмент рукопису на 5 арк. при визначенні середнього значення не враховувався).

Аркуші рукописних книг на сьогодні згруповано в зшитки переважно по 8 арк. у кожному [1, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12]. Наявні також зшитки із 10 арк. [3, 6] та 12 арк. [9]. Однак у всіх списках трапляються випадки, коли зшитки не мають сталої кількості аркушів і складаються з 2 [9, 10], 3 [1, 5, 9, 12], 4 [3, 7, 8, 10, 11], 5 [5, 11, 12], 6 [1, 3, 5, 7, 8, 9, 11], 7 [1, 7, 8, 10, 11, 12], 9 [4, 11], 13 [9], 14 [9] і 15 [12] аркушів. Залежно від обсягу аркушів рукописів різною є чисельність цих зшитків – 63 [7], 47 [10], 39 [5], 38 [1, 3], 37 [4], 35 [8], 27 [12], 26 [11], 22 [9] і 21 [6]. Практично всі зшитки досліджуваних Кодексів *Єрусалимського уставу* з колекції ІР НБУВ містять сигнатури часу створення пам'яток. Лише в рукописі 1627 р. вони повністю відсутні [11]. Сигнатури проставлені кириличними цифрами коричневим атраментом [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12] і кіновар'ю [6, 8, 12]. Вони традиційно розміщені внизу сторінок у двох варіантах: ближче до середини [5, 7, 9] і до зовнішнього поля [1, 3, 4, 6, 8, 10, 12]. Два рукописи з первинною фоліацією (часу виготовлення книги) в *Уставі* 1627 р. і на фрагменті першої чверті XVII ст. Їхні аркуші пронумеровані кириличними цифрами коричневим атраментом у правому верхньому куті сторінки [2, 11]. Решту *Уставів* пронумеровано в XIX ст. [1, 3, 4, 7, 8] і XX ст. [2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12] арабськими цифрами коричневим атраментом [7, 8], чорнилом [1, 3, 4] та олівцем [2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12]. У більшості випадків номери аркушів проставлено в правому верхньому куті [1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12], проте *Волицький устав* початку XVII ст. понумерований у правому нижньому куті сторінок [9]. Переписаний Яковом Даниловичем у 1632 р. кодекс містить три нумерації. Книга спершу містить фоліацію XX ст. арабськими цифрами олівцем у правому верхньому куті з арк. 1 по 27, після якої пагінація XVII–XVIII ст. проставлена кириличними цифрами коричневим атраментом угорі лінійної рамки с. 1–2, 2, 4–94, 93, 96–287, 1 пуст. с., після чого нумерація починається заново того ж таки XVII–XVIII ст. кириличними цифрами коричневим атраментом угорі лінійної рамки (с. 1–256, 265–266) [5].

Усі досліджувані Кодекси XVII ст. переписані на ганчір'яному папері білого кольору форматом in folio, тобто в другу частину аркуша (2°). Ураховуючи «регламентуючий» характер досліджуваних книг, їх текст писався в один стовпець, що передбачало наявність достатніх полів для записів-приміток чи вказівників, умовних позначень і скорочень як самого переписувача, так і користувачів. У Волицькому та Остропольському кодексах на зовнішніх берегах часто трапляються вказівники у вигляді руки, яка вказує та окремі елементи текстів т. зв. «манікули» [5, 9]. Розмір дзеркала запису основного тексту коливався залежно від розміру аркушів і становив переважно від 220 мм до 240 мм завдовжки і від 115 мм до 130 мм завширшки. Своєрідно до розміщення тексту підійшов переписувач кодексу 1603 р. із Троїце-Сергієвого монастиря Данило Гаврилов. Розмір аркуша його рукопису – 300 x 195 мм, а розмір записаного тексту – 195 x 100 мм. Отже, для полів відведено чимало місця, а сам текст компактно оформлено [7]. Зручність читання книги та уважність при цьому, на нашу думку, забезпечувала відповідна кількість рядків на сторінках. Найбільше рядків розміщено в *Уставі* з Волиці (31 рядок) [9], по 30 рядків – у трьох рукописах [3, 4, 7]; по 29 – у двох [1, 12]; по 28 – у чотирьох книгах [5, 6, 8, 11], найменше – по 25 рядків – у двох Кодексах [2, 10]. Розмір рядкових літер – 2–3 мм, однак в *Остропольському уставі* 1632 р. він становить 4 мм [5]. Висота виносних елементів літер дорівнює 1–5 мм, проте в *Олицькому уставі* трапляються випадки і до 24 мм [1], а висота виносних униз – від 1 до 12 мм. Ширина вузьких літер «с», «о», «е» – близько 1–3 мм, а широких «т», «я», «ш», «щ» – від 3 до 8 мм. Тексти всіх рукописів містять відповідну рубрикацію, однак колонтитули присутні лише в окремих кодексах. Безпосередньо час створення пам'яток наявний у трьох рукописах [8, 10, 11] і пізнішого проставлення – у двох [7, 9]. В *Остропольському уставі* сторінки тексту оформлені в лінійні рамки [5].

Тексти досліджуваних кодексів переписані півуставним типом письма XVII ст. середніх [1, 8, 9, 10] і невеликих [2, 3, 4, 5, 6, 11, 12] розмірів. Він прямий [9], а також із легким нахилом управо [1, 2, 4, 5, 8, 10, 11, 12] і вліво [3, 6]. Варто відзначити, що в половині рукописів простежено елементи скоропису [1, 3, 4, 6, 7, 12]. Під час палеографічного аналізу *Уставів* з'ясувалося, що в основному книги переписували одним копіювальником [2, 3, 4, 5, 8, 10, 12]. Однак у Волицькому [9], Олицькому [1] та *Уставі* з бібліотеки Києво-Печерського монастиря [6] виявлено почерки двох переписувачів, а в кодексі 1603 р. їх узагалі п'ять [7]. Тексти всіх книг писали коричневим атраментом, кіновар'ю, а також і чорнилом [1, 6]. У деяких списках *Церковних уставів* наявні правки тексту XVII [7] і XVIII ст. [8, 10], які розміщені на зовнішніх берегах і стосуються уточнень деяких аспектів основного тексту, коментарів чи виправлень.

Художнє оздоблення рукописних *Уставів* XVII ст. із фондів ІР НБУВ, які розглядаються в цій публікації, відзначається «скромністю» оформлення. У цих пам'ятках ми не побачимо вишуканих ілюмінованих мініатюр, витончених сюжетних ініціалів чи мистецьких багатокomпонентних заставок,

адже досліджувані Кодекси не були т. зв. «парадного» типу як, скажімо, *Євангеліє* чи *Апостол*. Початки основних розділів *Єрусалимських уставів* оздоблені заставками плетінчастого типу [1, арк. 127 зв., 137 зв., 152 зв., 171, 190, 197, 202 зв., 206 зв., 214; 5, с. 1, 102 другого рахунку, с. 1, 177, 251 третього рахунку; 8, арк. 1; 9, арк. 3, 159; 11, арк. 1, 148], із подвійних кіл і півкіл [11, арк. 37, 69], із трьох кіл [9, арк. 5], а також доповнені рослинно-квітчастим орнаментом [9, арк. 43], із тератологічними зображеннями [1, арк. 1, 231, 20 зв.; 3, арк. 2] та плетінчасті П-подібні [5, арк. 1 першого рахунку]. У трьох Кодексах зафіксовано заставки рослинного типу [3, арк. 88; 5, с. 73, 165, 197, 218, 225, 237, 249, 266 другого рахунку; 7, арк. 2, 242, 353, 425]. Оздоблювалися рукописи також заставками геометричного типу [5, с. 128, 209 другого рахунку], із тератологічними елементами [1, арк. 20 зв.]; орнаментального типу [1, арк. 65], із плетінчастими хрестами [1, арк. 110], П-подібної форми [3, арк. 223 зв.; 11, арк. 2, 34]. Заставку дугастого типу зафіксовано лише в *Олицькому уставі* початку XVII ст. [1, арк. 246]. Ці заставки виписувалися різними кольорами: коричневим атраментом, чорнилом, кіновар'ю, а також жовтою, помаранчевою, зеленою, блакитною та бордовою барвами, а для оздоблення заставок *Уставу* 1603 р. застосовано позолоту [7, арк. 2, 242, 353, 425]. Трапляються випадки, коли для заставок виділено місце, але вони так і не були виконані [8]. Ініціали переважно без особливого оздоблення, вони видовжені, виписані кіновар'ю завдовжки у 2–4 рядки звичайного тексту [2, 3, 4, 7, 10], в *Уставі* з с. Волиці ініціал «Е» оздоблений рослинними елементами [9, арк. 5]. Закінчення деяких кодексів оздоблено кінцівками у вигляді орла [1, арк. 20], плетінчастими [10, арк. 126, 370 зв.; 11, арк. 33], хрестоподібними [5, арк. 26 зв. першого рахунку; 8, арк. 257 зв.; 10, арк. 371 зв.; 11, арк. 36 зв.], орнаментальними [12, арк. 33 зв.], рослинно-квітчастими [3, арк. 45, 47 зв., 87 зв.], ромбоподібними [11, арк. 36], а також у вигляді руки, яка тримає квітку [6, арк. 154 зв.]. Для написання кінцівок переписувачі застосовували коричневий атрамент і кіновар. Заголовки розділів усіх досліджуваних книг виписані в'яззю кіновар'ю. В *Остропольському уставі* переписувач оздобив один заголовок рослинно-квітчастим орнаментом [5, арк. 177 третього рахунку], а заголовок власне *Уставу* церковної служби у фрагменті *Єрусалимського уставу* покритий позолотою [2, арк. 4].

Кириличні списки *Єрусалимських уставів* XVII ст. ІР НБУВ збережені з оправами різного часу та регіону виготовлення, а також із відмінним матеріалом, конструкцією й мистецьким оздобленням. Первинні оправи, тобто ті, які були зроблені одразу чи незадовго після переписування книжкового блоку містять три кодекси [6, 7, 11], чотири – в оправах XVIII ст. [1, 3, 4, 8], два – з оправами XIX ст. [10, 12] й одна книга оправлена у XX ст. [9]. Ще два рукописи дійшли без оправ [2, 5]. У двох випадках удалось установити інтралігаторські майстерні для первинних оправ – це Києво-Печерська [6] і Троїце-Сергієва [7] лаври, решта ж оправ, очевидно, виготовлювалась у безпосередніх місцях виготовлення книжкових блоків чи в місцевостях, куди кодекси вкладалися. Переважно для виготовлення оправи майстри застосовували традиційні матеріали – дерев'яні дошки, поволочені шкірою [1, 4, 6, 7, 8, 11, 12] і лише в одному випадку дошки обклеєні пергаментом [3]. Для оправ XIX і XX ст. використовували картон, обклеєний ледерином [9] чи папером клейстерного фарбування [10]. Книжкові блоки зшивалися на 3-х [4, 8, 12], 4-х [1, 3, 5, 6, 9, 11] і 5-х [10] одинарних шнурах, а *Єрусалимський устав* із Троїце-Сергієвого монастиря зшитий на п'яти подвійних шнурах [7]. Корінець глухий, каширований у чотирьох Кодексах [3, 6, 7, 8], порожнистий, але теж каширований у двох [9, 11] і глухий, прямий – в одному рукописі [10]. Збережені каптали виготовлені в кількох техніках: 1) прості з прямим розміщенням стібків, плетені нитками білого та блакитного (синього) кольорів [1, 8, 12], білого й коричневого кольорів [6] і лише білого кольору [4]; 2) із косим розміщенням стібків, плетені нитками білого кольору [11]; 3) у вигляді приклеєної стрічки червоного та білого кольорів [9]. Своєрідні також і обрізи книжкових блоків, вони фарбовані в червоний колір [5], жовтий [10], зелений [11, 12], синій [4, 6], коричневий [7], а також у техніці краплення синьою барвою [1, 8]. Матеріалом, який застосовували для скріплення блоку й оправи, слугували форзаци, вони також запобігали забрудненню зовнішніх аркушів книг. У нашому випадку вони теж різнилися як за матеріалом, так і за конструкцією. Як матеріал для них переважно використовували ганчір'я [1, 3, 7, 8] і целюлозний папір [9, 12] білого кольорів, а також аркуші з інших книг богослужбового характеру, як у випадку з *Білоостоцьким уставом*, форзачним матеріалом для якого послуговував текст із рукописної *Мінеї служебної* на друге травня – Служби Афанасію Великому, патріарху Олександрійському [4]. За конструкцією вони суцільні [1, 3, 4, 6, 8, 12] і складені з фальчиком [9], а за типом кріплення – приклеєні [1, 3, 4, 6, 12] й пришивні [8, 9]. Дошки оправ із кантами та рантами [1, 3, 4, 6, 7, 8, 12], лише з кантами – два рукописи [9, 10] й у рівень із блоком – один [11]. Для скріплення

країв кришок оправи застосовували т. зв. застібки, які переважно виконували захисну функцію та слугували для щільної фіксації аркушів блоку, їх постійного та незмінного положення й для уникнення пошкоджень і потрапляння вологи. Саме застібки – чи не «найуразливіший» елемент оправ, бо через постійне застібування та розстібування під час користування вони піддавалися руйнації, частковим або цілковитим утратам своїх структурних елементів. У нашому розпорядженні в жодному кодексі не збереглися повністю застібки, а лише їх окремі складники – два пробої та фрагменти ременів [7], реміні й сліди від розміщення пробоїв [1], пробої [4, 6, 12], ремінь із наконечником чи петлею [3, 11], незначні фрагменти ременів [8]. Виходячи зі збережених даних, ми здійснили реконструкцію застібок деяких кодексів – чотири кріпилися застібками на врізний [1, 3, 6, 12], а два – на накладний [4, 7] пробої та один – на врізні шпеньки [11].

Для художнього оздоблення покриття оправ застосовували блінтове (сліпе) [1, 4, 6, 7, 12] і золоте тиснення [6, 10] різноманітними інструментами. За допомогою кліше відтискувалися середники й косинці. На чотирьох оправах збереглися різні за формою та зображенням середники: контурне сюжетне зображення «Розп'яття з одним предстоячим», розміром 45 x 22 мм [4], ромбоподібної форми «Деїсус», розміром 110 x 66 мм [6], орнаментальні овальної форми розміром 55 x 40 мм [7; 23, с. 399] і кибалкової форми 126 x 86 мм [12]. На двох оправах у кутах наявні відтиски орнаментальних [7; 23, с. 401] та кибалкових [12] косинців. Оправи також оздоблювалися орнаментальними й сюжетними рамками та смужками, які утворювалися відтисками накаток із медальйонами [6], сюжетними накатками із зображенням святих [6], рослинними [7; 23, табл. II-7, № 102], плетеними із султанами [1], а також і вузькими поверхничками [6, 10]. Допоміжними елементами декору слугували різноманітні відтиски штампів: розети восьмипелюсткової [7], кільчастого штампу [7; 23, с. 375], квітчастого [4; 7; 30, с. 381], рослинного [4, 6, 12], хрестоподібного [4], орнаментального [12], відтисків лілії [4] і навіть птахи [7; 23, с. 377].

Вагомим джерелом до вивчення історії побутування, свідченням активності читання / користування, а також «піклування» про Кодекси слугують вивчення стану збереженості та елементів наявності різночасової реставрації чи консервації під час використання книг у церквах до моменту потрапляння в наукові бібліотеки або музеї. Класичними показниками є повнота чи неповнота книжкового блоку. Ідеться про втрачені аркуші на початку чи в кінці блоку або й у середині. У ході дослідження встановлено, що половина досліджуваних рукописів дійшла в не повному вигляді [1, 2, 3, 5, 9, 12], із відокремленими від блоку аркушами [3, 5, 10, 11], розривами й утратами паперу по краях аркушів, загальним поверхневим забрудненням, плямами від вологи, воску, клею [1, 4, 5, 9, 10, 12], атраментів [4, 7, 8, 12] чи іржі [1, 4, 5, 10], забрудненими від жиру пальців кутиків аркушів, із дірками від пропалення [9], ентомологічними й мікологічними [3, 5, 10] пошкодженнями, забрудненими обрізами [1, 7, 10]. Із відсутніми оправами [2, 5], деформованими [3], відокремленими кришками [3, 4], розломами кришок [3], частковими втратами покривного матеріалу оправ [1, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 12], розривами [1, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12], тріщинами [1, 4, 6, 7, 8, 11, 12] і потертостями [1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12] шкіри, послабленням шиття блоку [3, 5] або ж його відсутності [2], ентомологічними [1, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12] та мікологічними [10] пошкодженнями оправи, утратами форзаців або їх частин [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12], капталів [3, 5, 7, 10], елементів застібок [1, 3, 4, 6, 7, 8, 11, 12] й ін. Для запобігання руйнації кодексів їхніми користувачами застосовувалися реставраційні маніпуляції. Досліджуючи стан збереженості пам'яток, ми зафіксували, що вісім книг піддавалися консервації: у XVIII ст. [1, 3, 4, 8], XIX ст. [5, 10, 12] і на початку XX ст. [9]. Зазвичай ця процедура полягала в доповненні втрат паперу по краях аркушів, зміцненні тріщин смужками паперу, перешитті книжкового блоку, його обрізуванні й фарбуванні, уклеюванні форзаців, додаванні капталів, виготовленні нових оправ та ін.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Здійснивши детальне вивчення внутрішніх і зовнішніх кодикологічних параметрів, удалось укласти книгознавчий «колективний портрет» дванадцяти кирилических списків XVII ст. *Уставу церковного Єрусалимського* із зібрання ІР НБУВ. Під час дослідження вдалося з'ясувати характер і параметри проставлення нумерації зшитків й аркушів, визначити кількість аркушів та припустити, яким за об'ємом міг бути «ідеальний» екземпляр цього типу книги в досліджуваній період. Формат книжкових блоків дорівнював другій частині аркуша, а проведений філігранологічний аналіз паперу показав його різнотипність і послугував одним із джерел у визначенні орієнтовної дати створення кожного Кодексу. Такі особливості організації сторінок і тексту слугували зручному користуванню читацької спільноти. Книги переписані півуставним типом письма, однак у багатьох Кодексах простежено вкраплення елементів скоропису. Досліджувані списки *Уставів* оздоблю-

валися переважно плетінчастими й рослинними заставками, а також різноманітними кінцівками, однак у них відсутні ілюстрації та вишукані ініціали. Лише три Кодекси дійшли в первинних оправах, інші ж виготовлені у XVIII–XX ст. Дослідження стану збереженості, а також їх реставрації дає підставу стверджувати, що ці книги активно читалися й вони користувалися запитом. Окремої уваги потребують текстологічні студії цих рукописів, а саме простеження особливостей структури списків *Єрусалимських уставів*, аналіз повноти текстів, порівняння наповнення рубрик залежно від регіонів створення Кодексів, читацьких правок і дописок. Детального вивчення потребує також дослідження матеріалу та конструкції оправ, особливостей техніки оздоблення й сюжетних зображень.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 3945.
2. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 3943.
3. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 7503.
4. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 4054.
5. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 1759.
6. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5359.
7. ІР НБУВ. Ф. 312. Од. зб. 95.
8. ІР НБУВ. Ф. 312. Од. зб. 94.
9. ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 195л.
10. ІР НБУВ. Ф. 311. Од. зб. 576.
11. ІР НБУВ. Ф. 313. Од. зб. 26.
12. ІР НБУВ. Ф. 30. Од. зб. 38.
13. Іванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом. Київ, 2010. 791 с.: іл.
14. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. В. Березинъ. Киев: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, собствен. домъ, 1881. V, 81 с.
15. Описание рукописныхъ собраний, находящихся въ городъ Киев. Вып. II. Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевскихъ монастырей Златоверхо-Михайловскаго, Пустынно-Никольскаго, Выдубицкаго и женскаго Флоровскаго, и Десятинной церкви / сост. Н. И. Петровъ. Москва: Университет. тип., Страстной бульваръ, 1896. 290 с.
16. Описание рукописныхъ собраний, находящихся въ городъ Киев. Вып. III. Библиотека Киево-Софійскаго собора / сост. Н. И. Петровъ. Москва: Университет. тип., Страстной бульваръ, 1904. IV, 307, LVIII с.
17. Лебедевъ А. Рукописи Церковно-археологическаго музея Императорской Киевской Духовной Академии. Саратовъ: Электро-тип. «Волга», 1916. Т. I. 472 с.
18. Щеглова С. А. Описание рукописей Киевскаго художественно-промышленнаго и научнаго музея имени Государя Императора Николая Александровича. Петроградъ: Тип. Императорской академіи наукъ, 1916. 112 с.
19. Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2017. Вип. 21. С. 202–212.
20. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2003. 188 с. + 8 кольор. іл.
21. Пентковский А. М. [Церковные уставы Древней Руси и некоторые проблемы изучения памятников письменности традиционного содержания]. *Советское славяноведение*. Круглый стол: 1000-летие христианизации Руси. Москва: Наука, 1988. № 6. С. 39–43.
22. Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: іст.-кодіколог. дослідж. *Альбом філіграней*. Київ, 2016. 256 с.: іл.
23. Клепиков С. А. Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописныхъ собраний. *Записки отдела рукописей Государственныхъ ордена Ленина библиотеки СССР имени В. И. Ленина*. Москва, 1960. Вып. 22. С. 313–447.

Станислав Волощенко. Устав церковный Иерусалимский: кодикологическое исследование списков XVII в. из коллекции Института рукописи НБУВ. Исследуется двенадцать кириллических списков Устава церковного Иерусалимского XVII в. из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Исследуются кодикологические и палеографические особенности книг. Изучаются формулы тетрадей и листов. Особое внимание уделяется характеристикам организации страниц рукописей, исследованию палеографии письма. В статье характеризуются элементы художественного оформления книжного блока, а также исследуются материал и оформление переплета. Также внимание уделяется исследованию состояния сохранности

кодексов как весомого источника к истории чтения книг во время использования по непосредственному предназначению.

Ключевые слова: Иерусалимский устав, рукописный Устав, XVII в., кодикология, рукописные исторические источники, Кодекс, Институт рукописи, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского.

Stanislav Voloshchenko. Jerusalem Typikon: Codicology Study the Copies of the 17th Century from the Collection of the Institute of Manuscript of the VNLU. The article deals with the complete codicology study of the twelve Cyrillic copies of the 17th century of Jerusalem Typikon from the collection of the Institute of Manuscript of the Vernadskyi National Library of Ukraine. The research also covered the format of the codices, the page-layout for finding out the reader's preferences. The author describes the palaeographical features of the hands. The article studies the decorations of the coves. The author names the dates, places, materials, constructions, techniques of decorations, and analyses the depictions on covers done with different bookbinders' instruments. The most important part of the research was the condition study of the codices and the processes of the repairing during the active using at the churches. This examination shows that the copies of the Jerusalem Typikon of the 17th century were actively read and used.

Key words: Jerusalem Typikon, manuscript Typikon, 17th century, codicology, manuscript historical sources, codex, Institute of Manuscript, Vernadskyi National Library of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії
08.06.2018 р.

УДК 1(477)(09)+262

Павло Юрчишин, Руслан Білозьоров

Протопресвітер Гавриїл Костельник в оцінках сучасників та дослідників: історіографічний аспект

У статті в контексті основних подій життя та діяльності протопресвітера о. Гавриїла Костельника схарактеризовано основні напрями його діяльності, розкрито маловідомі факти біографії й подано аналіз оцінок сучасниками його діяльності, філософських і богословських поглядів та висвітлено неоднозначність оцінок дослідниками особистості Г. Костельника, його ролі в суспільно-політичних процесах у Галичині в між- і післявоєнний періоди; окреслено основні напрями та проблеми подальших досліджень.

Ключові слова: контрверсійність, УГКЦ, національно-визвольний рух, «Ініціативна група», протопресвітер, філософ, богослов, міжконфесійні відносини.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні відзначений прагненням дослідників переосмислити наявні в історіографії оцінки, відмовою від певних історичних стереотипів, висвітлити та дослідити нові події, явища, історичні персоналії з притаманними йому тенденціями людиноцентризму, тобто вивчення історії крізь призму життя й діяльності окремих особистостей, що створює необхідність аналізу оцінок їхньої діяльності як дослідниками, так і сучасниками. Поява під час вивчення минулого персоніфікованого підходу створює умови для ліквідації стереотипів про непересічних діячів історії України, що сприяє розвитку історії як науки в цілому. Варто зазначити, що використання персоніфікованого підходу не спрощує вивчення окремих історичних діячів, а лише поглиблює розкриття різних аспектів контрверсійності їхнього портрета. Історія УГКЦ як складова частина історії України має діячів, які не вписуються в «проскурове ложе» односторонніх характеристик, а вимагають усебічного аналізу їхнього життя та діяльності. Ґрунтовне й комплексне вивчення біографії діячів, оцінки роботи яких не були й нині залишаються неоднозначними і які були авторитетами для значної частини передової української еліти, – суспільно важливе завдання сучасної української історіографії, оскільки саме така особистість відіграла вирішальну роль в історії УГКЦ другої половини ХХ ст., вплив якої відчувається й нині. Безумовно, одним із таких діячів був священник УГКЦ, очільник «Ініціативної групи» та Львівського церковного собору 1946 р., протопресвітер РПЦ, філософ, публіцист і педагог о. Гавриїл Федорович Костельник. Тому актуальним та науково важливим є